

УДК (477.87)“1939/1944”:355.245

Ю. В. Славік

ВИКОРИСТАННЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ В ЗАКАРПАТТІ (1939–1944 рр.)

У статті автором зроблена спроба окреслити масштаби та основні напрямки застосування примусової праці на Закарпатті в період угорської окупації (1939-1944 рр.). Особливу увагу приділено особливостям її застосування з точки зору угорського законодавства та умовам праці примусових робітників як на території Закарпаття, так і за її межами. Особливо розглянуто масове застосування примусової праці жителів Закарпаття на будівництві в Карпатах оборонної лінії Арпада, що здійснювалося протягом 1940-1944 рр.

Ключові слова: Закарпаття, примусова праця, трудовий табір, трудові батальйони.

Масове застосування примусової праці в період Другої світової війни стало одним із наймасштабніших її проявів з часів скасування рабства. Застосування примусової праці країнами-агресорами стало одним із головних засобів реалізації їх державної політики на окупованих землях в згаданий період. Німеччина та країни прогітлерівської коаліції, втягуючись у довготривалу війну, на яку вони не розраховували, змушені були шукати нові людські ресурси для забезпечення функціонування своїх економік через великий відтік власної робочої сили до діючих армій. Саме тому з самого початку війни країнами-агресорами поступово починає реалізовуватися політика по вербуванню трудових ресурсів з окупованих територій, що часто здійснювалося в примусовому порядку. Апогеєм цієї політики став 1942 рік, коли в Німеччині було створене Імперське бюро для використання робочої сили на чолі із Фріцом Заукелем, яке координувало потоки примусових робітників з різних окупованих територій. Зокрема, переважна більшість українських громадян була доставлена до Німеччини з окупованої території України внаслідок жорстокого примусу саме впродовж 1942-1944 рр. [1]. Проте вивезення примусових працівників з українських земель розпочалося значно раніше, зокрема Закарпаття стало першим регіоном, в якому ще до офіційного початку Другої світової війни вже розпочалася система трудового примусу населення. Перші закарпатські працівники були вивезені на примусові роботи до Австрії весною 1939 року, і продовжувалася подібна “практика” – з боку угорської влади – до самого визволення Закарпаття в жовтні 1944 р.

Проте проблема трудового примусу населення на Закарпатті в період Другої світової війни довгий час була поза межами наукових інтересів дослідників та уваги громадськості. У радянську епоху дана проблема вперше знайшла відображення в публікаціях Закарпатської обласної “Надзвичайної комісії із розслідування жертв і збитків, завданих угорсько-німецькими фашистами в період окупації Закарпатської України”, яка протягом 1944-1947 рр. по всій території Закарпаття збирала дані про розстріляних, повішених, арештованих та вивезених на каторжні роботи до Угорщини та Німеччини. У радянській історіографії дана проблема епізодично розглядалася тільки в контексті дослідження теми експлуататорської політики Угорщини на Закарпатті в згаданий період. Подібна тенденція збереглася і в сучасній історіографії, проте набула вона вже більш детального характеру, зокрема у працях Івана Гранчака, Ігора Мазурка, Омеляна Русина, Андрія Пушкаша, Омеляна Довганича та інших [2-6]. Проте далі епізодичних, хоч і більш поглиблених згадок, розгляд даного питання не дійшов та не виокремився у самостійну тему для наукових пошуків.

Інтерес до цієї теми повернувся вже тільки в період незалежності України, зокрема, через компенсаційну “політику пам’яті” Федеративної Республіки Німеччини жертвам примусових трудових мобілізацій та їх нащадкам. Зокрема, в Закарпатті протягом 1999-2001 рр. міжнародним фондом “Взаємопорозуміння і толерантність” був розгорнутий збір заяв (чотиристоронніх анкет) на отримання компенсації за примусову працю. У 2007 році в Ужгороді (за сприяння цього ж фонду) було презентовано історико-меморіальне видання “Між життям і смертю. Невільницькі споми́ни”, яке містить розповіді закарпатців, насильно вивезених окупаційною владою на примусові роботи та концентраційні табори Німеччини і Австрії. Книга, окрім спогадів, містить також список закарпатців, які були вивезені у табори та на підневільну працю, й які проживають чи проживали на території Закарпаття [7]. Згодом, у 2012 році, вийшло ще одне мемуарне видання “Сповідь. Живі свідчать”, де було зібрано спогади закарпатських ромів, які зазнали переслідувань в період Другої світової війни та були мобілізовані угорською владою до виконання різного роду примусових робіт [8].

Останнім ґрунтовним синтезом з теми примусових робіт було історико-меморіальне видання “У рабстві: усні історії робітників із Закарпаття 1939-1944 років”, яке стало наслідком майже річного проекту (з 01.06.2012 - 31.05.2013 р.) фонду “Взаємопорозуміння і толерантність” у співпраці з Ужгородським національним університетом під назвою “Особливості примусової праці в Закарпатті періоду угорської окупації (1939–1944) та її сучасне відлуння”. Даний проект охоплював різні за жанром матеріали: спогади, архівні документи, наукові статті, формування меморіального туристичного маршруту та зйомки документального фільму про історію примусових робітників на Закарпатті у роки Другої світової війни. Результатом проекту стали перші комплексні наукові публікації з порушеної теми проф. Романа Офіцинського, в яких вперше було проаналізовано кількісні і якісні характеристики примусових мобілізацій населення як на території Закарпаття, так і за межами регіону. Цінністю цих публікацій є те, що вони побудовані на основі нових архівних матеріалів та спогадів очевидців, які були зібрані, зокрема, і в рамках згаданого проекту. Основний акцент робився на розгляді питання примусового залучення населення до

будівництва оборонних споруд на території Закарпаття, зокрема оборонної лінії Арпада, будівництво якої угорська влада здійснювала протягом 1940-1944 рр. [9].

Проаналізований огляд досліджень з даної тематики свідчить про недостатній рівень її розробки, особливо на науковому рівні, та акцентування тільки на окремих аспектах застосування примусової праці на Закарпатті в період Другої світової війни. Саме тому, метою даного дослідження є застосування комплексного підходу в розгляді даної проблеми, розділивши його за наступними напрямками: трудова мобілізація селянства і робітників на територію Угорщини, військова трудова мобілізація, трудовий примус населення закордон (за межі тогочасної Угорщини) та існування системи примусових робіт на території Закарпаття. Виходячи із структури дослідження, автором були визначені наступні завдання: проаналізувати масштаби трудової мобілізації на Закарпатті в період Другої світової війни за всіма напрямками; розглянути особливості цієї мобілізації з погляду угорського законодавства, приналежності до тої чи іншої національності, вікового чи гендерного критерію; визначити умови праці примусових робітників як на території Закарпаття, так і за її межами.

Окупація Закарпаття Угорщиною в березні 1939 року призвела до встановлення на території краю військової адміністрації, яка фактично контролювала всі сфери громадсько-політичного та економічного життя у регіоні. В економічних планах Угорщини Закарпаття, як і в період австро-угорського панування, й надалі розглядалося як джерело сировини та дешевої робочої сили. У свою чергу, потрібно відзначити, що Угорщина перед Другою світовою війною була аграрно-промисловою державою із значними пережитками часів феодалізму, особливо у сільському господарстві, що проявлялося у залученні фактично примусової праці на великих державних та приватних землеволодіннях. З цією метою вже у першій половині 1939 р. в Ужгороді було відкрито представництво міністерства сільського господарства, одним із завдань якого стало вербування людей для праці вглиб Угорщини. Досить поширеними були випадки вербування на роботу і неповнолітніх юнаків та дівчат, які працювали по 12-14 год. на день.

Крім офіційних органів влади, які займалися наймом людей на сезонні роботи на територію Угорщини, були й приватні, які, переважно обманом, за допомогою військових, жандармів та поліцаїв вербували людей на роботу [4, с. 66-67]. Офіційно примусові роботи пов'язувалися з військовими потребами. Юридично цей процес підкріплювався законом від 11 березня 1939 р. про обов'язкову трудову повинність, на підставі якого військова адміністрація за допомогою повісток вербувала селян на працю до Угорщини. Також цей закон став одним із репресивних інструментів нової угорської влади, яка на його підставі інтернувала до трудових таборів усіх політично неблагонадійних [8, с. 127-128].

У свою чергу, станом на 25 травня 1939 р. угорська статистика фіксувала, що кількість завербованих на роботи по збору урожаю на територію трианонської Угорщини становила 706 чоловік [5, с. 335]. До кінця року із Закарпаття виїхало на роботи близько 8 тис. селян. Але про загальну кількість завербованих на роботи до Угорщини протягом всього угорського панування залишилися досить розрізнені дані. За даними угорського уряду, навесні 1942 р. тільки з одної Марамороської експозитури на роботи до Угорщини було відправлено 14 тис. осіб [2, с. 484]. У 1943 р. угорський депутат від Закарпаття в парламенті Михайло Демко інформував про те, що від 77 до 100 тис. робітників із Закарпаття до війни та після її початку працювали в сільському господарстві на території угорської рівнини [5, с. 388]. В свою чергу, за даними Закарпатської обласної "Надзвичайної комісії із розслідування жертв і збитків заподіяних фашистами в період окупації Закарпатської України", зазначалося, що за період з 1939 по 1944 рр. угорською владою із Закарпаття на примусові роботи було вивезено майже 71 тис. осіб до трудових таборів Угорщини та Німеччини [10, с. 367]. Тому вивчення даного питання потребує подальшого залучення нових архівних матеріалів.

Ініціатива уряду про сезонну роботу в Угорщині спочатку знаходила відгук серед населення, оскільки з перших днів після окупації Закарпаття в регіоні різко погіршилося соціальне становище та збільшився рівень безробіття, що стимулювало багатьох укладати відповідні трудові договори. Проте дуже швидко кількість бажаних виїхати на роботи в державні та поміщицькі господарства на територію Угорщини почала скорочуватися, що було зумовлено невдоволенням умовами праці та порушення роботодавцями домовленостей про оплату праці, про що свідчили численні листи до рідних та скарги робітників до офіційних органів влади. Частково це було наслідком нерозуміння селянами угорської мови, на якій були укладені трудові договори, чим, власне, користувалися приватні вербувальники, які вказували у них вигідні для себе умови [5, с. 335]. Потрібно також зазначити, що робота та можливість заробітку для селян на території Угорщини була однією із головних тез угорської пропаганди на Закарпатті в період Карпатської України. Про це, зокрема у липні 1939 р., у своєму листі до прем'єр-міністра Угорщини зазначав депутат верхньої палати угорського парламенту від Закарпаття Степан Фенчик, який писав про те, що люди на Закарпатті були дуже розчаровані літніми жнивами на угорській рівнині, оскільки ледве змогли заробити на дорогу [10, с. 359].

Згідно із розпорядженням військової адміністрації на Закарпатті в червні 1939 р., причиною уникнення населенням вербування на роботу до Угорщини була організована пропаганда, джерело якої, щоправда, у даному розпорядженні не вказано. У цьому розпорядженні також наголошувалось на необхідності жорсткої протидії на відповідну пропаганду, оскільки, як зазначалося, "вона може підірвати довіру до розпоряджень угорських властей, що в свою чергу може бути використане проти ідей угорської державності" [11, с. 105-106]. Після початку Другої світової війни робітників, які саботували виконання робіт, угорська влада інтернувала до спеціальних таборів та змушувала працювати під військовим наглядом. Так, зокрема, 10 березня 1943 р. міністр внутрішніх справ Угорщини на нараді із очільниками комітетів інформував, що для тих, хто ухиляється від робіт створений окремий табір біля містечка Кішбер [5, с. 385].

Паралельно з вербуванням людей для роботи в Угорщині проводилось вербування населення і укладання трудових договорів на роботу в нацистську Німеччину та її країн-сателітів. З-понад 800 відомих сьогодні біограм закарпатців (переважно українців), яких угорська влада відправила на примусову роботу, впливає, що закарпатці працювали на територіях таких сучасних країн, як: ФРН, Австрія, Данія, Польща, Чехія, Словаччина [9, с. 15]. Фактично закарпатці були першими остарбайтерами з території сучасної України в період Другої світової війни, перші з яких були відправлені до Німеччини ще весною 1939 р. Зокрема, згідно із угорськими статистичними даними за 25 травня 1939 р., із території Закарпаття на роботу до Німеччини було відправлено перші 686 осіб [5, с. 335].

Проте з початком Другої світової війни Німеччина розпочала вимагати від Угорщини направляти все більшу кількість працівників для роботи в різних галузях господарства. Вербування на роботу до Німеччини здійснювалося переважно серед національних меншин Угорщини, в більшості – серед українців та румун. Проте з часом угорський уряд констатував, що від'їзд на роботу до Німеччини на добровільній основі не знаходить підтримку серед населення, що зумовлювалось важкими умовами праці та невиплатою обіцяної плати робітникам, про що зазначали численні втікачі, які поверталися в Угорщину. В кінці 1941 р. з Німеччини до Угорщини неорганізовано повернулося 14 355 працівників, серед яких багато було із Закарпаття. Враховуючи небажання населення виїжджати на роботи до Німеччини, угорський уряд вдався до примусової відправки робітників шляхом військової трудової мобілізації. Так, зокрема, у 1942 р. угорською владою до Німеччини було відправлено 20 робітничих рот [5, с. 388-389]. За згадками Василя Пагирі, уродженця с. Щербовець, Воловецького р-ну, у жовтні 1944 р. його, разом з іншими хлопцями, замість мобілізації до армії, забрали на примусову роботу в Данію у трудовий табір Гіллерод. Їх, по декілька десятків осіб у вагонах для тварин, у супроводі угорських солдат відправили безпосередньо до табору. Основними їх завданнями були: заготівля лісу, копання траншей та робота в сільському господарстві. Працював у таборі до самого визволення у травні 1945 р. Із 5 тис. в'язнів табору, за його словами, до дня визволення залишилося тільки 500 осіб. Він згадував, що за найменші провини та спробу втечі з табору розстрілювали на місці [9, с. 61].

Взагалі, що стосується загальної кількості відправлених із Закарпаття працівників на роботу до Німеччини, то точних даних з цього приводу немає. Відомо, що із 8,5 млн. іноземних працівників, які протягом 1939-1945 рр. працювали на території Німеччини, 45 тис. були представниками Угорщини. Проте скільки з них було закарпатців достеменно невідомо. За припущенням проф. Р. Офіцинського, їх кількість могла становити не менше 10 тис. чол. [9, с. 19]. Проте вважаємо, що ці цифри можуть бути значно більшими. Наприклад, у переписці між угорськими консулами в Берліні та Відні зазначалося, що восени 1942 р. у промисловості та сільському господарстві на території Австрії працювало 10 тис. угорських працівників, щоправда, німецька влада наголошувала тільки на 1,5-2 тис. осіб [5, с. 389].

Проте з початком Другої світової війни Угорщина намагалася протидіяти постійним вимогам Німеччини направляти їй працівників, оскільки і в самій державі потреба у робочій силі була досить гострою, що стало наслідком нарощування військово-промислового комплексу. Розпорядженням угорського уряду від 5 жовтня 1939 р. з метою реалізації потреб армії та заходів оборони вводилася робоча повинність для населення, до якої могли залучатися особи віком від 17 до 70 років. Її застосовували як під час війни та її небезпеки, так і в мирний час. Жінки залучалися, зазвичай, за місцем проживання, примусово – тільки тоді, коли кількість жінок-добровольців була недостатньою. Заходами з оборони вітчизни вважалися надурочні роботи за основним місцем роботи, масові роботи, зумовлені надзвичайними потребами, та деякі інші види робіт [3, с. 88]. Фактично цим розпорядженням угорська влада легітимізувала масове залучення людей до примусової праці для забезпечення ведення війни.

Одним із масштабніших прикладів реалізації цього розпорядження на території Закарпаття було будівництво оборонної лінії Арпада, яке здійснювалося в Карпатах протягом 1940-1944 рр. Інтенсивне залучення населення, як і саме будівництво цієї лінії, розпочалося після битви під Сталінградом, коли відбувся перелом у ході бойових дій на Східному фронті в 1942-1943 рр. За задумом угорського командування, лінія Арпада повинна була зупинити наступаючу Червону армію, яка стрімко наближалася до угорського кордону. Відповідно, будівництво цієї лінії вимагало мобілізації великої кількості як матеріальних, так і трудових ресурсів. Будівництво безпосередньо на об'єктах здійснювали переважно військовополонені, зокрема румуни, яких було багато після приєднання Трансильванії до Угорщини в серпні 1940 р. Також на даному будівництві використовували євреїв та ромів, яких мобілізували за расовим критерієм. Проте була значна частка і місцевого українського населення. Також перед місцевим населенням ставилось завдання забезпечити будівництво матеріальними ресурсами та здійснення допоміжних робіт, а саме: копання траншей, вирубка лісу, заготівля каменю, постачання провіанту тощо [9, с. 22]. За виконання таких робіт угорським законодавством була передбачена оплата згідно із середніми розцінками в даній місцевості, проте часто цю норму законодавства угорські військові ігнорували або сплачували мінімум від необхідної оплати праці.

Найбільше трудова повинність на будівництво лінії Арпада зачепила населення гірської частини Закарпаття. У Волинському окрузі із 42 тис. чол. населення майже четверта частина добровільно або примусово була мобілізована на воєнні роботи [5, с. 387]. В населених пунктах, біля яких здійснювалося будівництво оборонних споруд, кожному господарству було оголошено норму (так званий "трудгуш"), яку воно повинно було виконати для забезпечення будівництва об'єктів. Дана норма для кожного господарства була окремою. Вона полягала як у здійсненні певної кількості роботи, так і у забезпеченні будівництва матеріальними ресурсами. Виконання даних норм, згідно із угорським законодавством, передбачало певну оплату, проте на практиці, як правило, це не реалізовувалося. Мобілізація населення та розподіл

повинностей покладався на місцевих голів. За ухиляння від виконання повинностей або невиконання визначеної норми місцевий голова міг вимагати примусового притягнення шляхом застосування військової сили [12]. Також залишилися свідчення про притягнення до виконання важких робіт і жінок, яких, зокрема, використовували для риття окопів [9, с. 65].

Сама ж лінія оборони не була суцільною, складалася з окремих вузлів та ліній оборони, які будували переважно у долинах головних річок Закарпаття: Уж, Латориця, Теремля, Тиса та в напрямку через головні гірські перевали. Відповідно до вузлів оборони, розміщувалися і основні трудові табори. Залишилися розрізнені дані про існування таких таборів поблизу сс. Люта та Сіль (Великобрезнянського р-ну), селища Ясіня (Рахівського р-ну), с. Лумшори (Перечинського), сс. Верхня Грабівниця та Воловець (Воловецького р-ну), с. Колочава (Міжгірського р-ну) [9, с. 22]. В даних таборах, за деякими свідченнями, могло зосереджуватися до декількох сотень чоловік. Траплялися випадки, коли військовополонених та робітників, задіяних на будівництві оборонних споруд, розквартировували по хатах місцевих жителів.

Ще одним аспектом трудового примусу населення в Угорщині була мобілізація до трудових військових батальйонів. Потрібно зауважити, що жителі Закарпаття у складі Угорщини вважалися майже повноправними її громадянами і підпадали під обов'язкову військову повинність. Винятком були представники єврейської та ромської національностей, яких мобілізували тільки до трудової військової повинності. Трудові загоны, як правило, не були озброєні, їхнім завданням було виконання різноманітних робіт як на фронті, так і в тилу. Зокрема, численні єврейські та ромські робітничі батальйони були зосереджені і на території Закарпаття, зокрема на будівництві оборонних споруд лінії Арпада. За згадками Василя Гапака (жителя с. Лумшори, Перечинського р-ну), у 1941-1942 рр. поблизу його села знаходився трудовий табір, в якому розташовувалося приблизно 500 чол., переважно євреїв, які здійснювали будівництво дороги [9, с. 47]. Подібні трудові табори були створені і для закарпатських ромів. Зокрема, піджупан Ужанської жупи 20 вересня 1940 р. доповідав міністерству внутрішніх справ Угорщини, що місцевою владою вжито заходів щодо недопущення кочування ромів. Згодом, 16 квітня 1941 р., це питання обговорювалося на спеціальній нараді в Ужгороді, на якій було вирішено звернутися до міністра внутрішніх справ з пропозицією заблокувати всіх ромів у спеціальних таборах і використовувати їх для спорудження річкових дамб, посадки лісу і заготівлі лісоматеріалів та на інших роботах [13]. Подібні табори, в яких розміщувалися єврейські та ромські робітничі загоны, знаходилися в різних частинах гірської частини Закарпаття.

Детальний опис одного з таких таборів, що знаходився поблизу селища Ясіня (Рахівського р-ну), зберігся у звітах угорської контррозвідки та місцевої жандармерії, які розслідували масову втечу євреїв-робітників з даного табору [14]. Зокрема, за їх даними, в травні-червні 1941 р. в районі селища Ясіня дислокувалося 6 робітничих єврейських рот. Мобілізовані працювали на будівництві доріг залізничного та автомобільного сполучення, ремонті мостів, заготівлі будівельного матеріалу, а також будівництві військових об'єктів, пов'язаних з формуванням оборонної лінії Арпада [14, арк. 21-23]. Весь особовий склад цих рот складався із євреїв, мобілізованих сюди із різних частин Угорщини, а керували даними загонами угорські офіцери-християни. Мобілізовані євреї працювали в угорській військовій формі з дискримінаційною нашивкою – "жовтою зіркою" на рукаві [7, с. 97]. Термін служби християн становив 3 місяці, для євреїв – 3 місяці або 2 роки, залежно від фізичної придатності для здійснення військової трудової повинності. Робочий день тривав з 6 рану до 18 вечора з обідом на місці безпосереднього виконання робіт. Норма виробітку в одних була погодинна, в інших – нормована. Виконані роботи пропорційно дорівнювали витратам для утримання табору. Кожна рота проживала в 2-3 бараках, щільно розташованих один біля одного вздовж дороги на своєму виробничому відрізку. Робітничі загоны дислокувалися на відстані 5-11 км. від угорсько-радянського державного кордону.

Перед початком німецько-радянської війни в прикордонних зонах угорськими спецслужбами фіксувалася масова організована втеча євреїв-робітників, які відбували військову трудову повинність, переважно в напрямку радянського кордону, який в той час проходив в Карпатах. За даними угорського слідства, основними мотивами даних втеч було законодавче погіршення становища євреїв в Угорщині, шляхом ухвалення ряду антиєврейських законів, а також принизливе ставлення до робітників-євреїв з боку угорських офіцерів, які часто піддавали їх фізичному покаранню. Окремо слідчими відзначалися важкі умови праці і таборового побуту. Також рапортувалося про нелегальний перетин кордону не тільки євреїв із дислокованих навколо робітничих рот, але й інших територій Угорщини, які також боялися запровадження законодавчого погіршення свого становища. Зазначалося, що значну пропаганду для втечі євреїв до СРСР вели працівники радянського виставкового павільйону в Будапешті, які розповідали про хороші перспективи працевлаштування, високу заробітну плату інтелектуалам у СРСР, що й спонукало багатьох до втечі. За даними угорських слідчих, багато втікачів планувало свої втечі завчасно, ще до прибуття до прикордонної зони.

Так, зокрема, з 25 травня по 6 червня 1941 р. з таборів, розміщених поблизу Ясіня, до Радянського Союзу втекло 134 робітники, яких організовано, невеликими групами, проводили місцеві українці-лісоруби. Втечі відбувалися вночі групами по 5-6 або 10-20 осіб у різний час та з різних рот [14, арк. 15-17]. Згадувалось про невідому людину з Ясіня, яка представлялася журналістом, координувала та безпосередньо організовувала перехід кордону. Враховуючи дані про втечі, угорськими слідчими рекомендувалося відвести єврейські робітничі загоны від кордону, оскільки майже 40 % їх особового складу були добре освічені особи, що могло призвести до надання радянській стороні важливої і достовірної військової інформації [14, арк. 22-23].

У свою чергу, з початком війни проти СРСР, Угорщина масово почала мобілізувати закарпатців до угорської армії та відправляти їх на Східний фронт. З 200 тис. угорської армії, відправленої на Схід, відзначалося, що велика кількість особового складу окремих відділів (від 20 до 40%) становили представники національних меншин, зокрема закарпатських українців. Також угорським командуванням на початку війни на Східний фронт було відправлено до 12 трудових батальйонів, загальною чисельністю 14 тис. осіб, переважно євреїв. Згодом цей контингент збільшили до 50 тис. осіб, з яких 40-43 тис. загинули внаслідок розгрому угорської армії на р. Дон та її відступу у січні 1943 р. [9, с. 29].

Крім євреїв, які були у складі більшості трудових батальйонів, угорське командування негативно ставилося і до представників інших національних меншин, зокрема українців, вважаючи їх неблагонадійними. Їх виділяли в окремі роти та видавали мінімальну військову амуніцію. В свою чергу, після поразки угорської армії на р. Дон у січні 1943 р., закарпатських українців масово почали роззброювати та переводити в робітничі роти, звинувачуючи їх в поразці угорських частин та дезертирстві [5, с. 383]. Після цього, угорське командування більшість майбутніх мобілізованих до армії з числа закарпатських українців використовувало для забезпечення виконання необхідних допоміжних робіт як на фронті, так і в тилу. Як вже зазначалося раніше, мобілізованих закарпатців також примусово відправляли на роботи до Німеччини.

Підсумовуючи, можна зазначити, що закарпатці одні з перших на території України зазнали практики застосування примусової праці країнами агресорами в період Другої світової війни. Перші робітники із Закарпаття виїхали на працю в Угорщину та Німеччину вже весною 1939 р. Для Угорщини, як для аграрної країни із значними пережитками феодалізму, Закарпаття розглядалося як ресурсна база, в першу чергу, з точки зору робочої сили. Перші роки угорської влади вирізнялися масовим вербуванням людей на роботи в різних сферах господарства, проте здійснювалося воно переважно шляхом обману. Завербовані люди потрапляли у важкі умови праці та фактично працювали за безцінь, таким чином не отримуючи те, що було обіцяно роботодавцями. Така практика вербування людей підкріплювалася угорським законодавством, яке зобов'язувало людей до трудової повинності та давало можливість владі мобілізувати широкі верстви населення на роботи, пов'язані з обороною держави. У свою чергу, спектр цих робіт був досить різноманітний і їх невиконання суворо каралося.

Окремо слід відзначити, що Угорщина (як союзник Німеччини) також відправляла закарпатців на роботи до Німеччини, що особливо інтенсивно здійснювалося в період німецько-радянської війни. Ще одним аспектом трудового примусу закарпатців було будівництво в Карпатах оборонної лінії Арпада, що здійснювалося протягом 1940-1944 рр. і на яке угорською владою було мобілізовано тисячі закарпатців. У свою чергу, залишається досить багато "білих плям" у визначенні кількісних даних залучених закарпатців до виконання примусових робіт як на території Угорщини, так і за кордоном, що потребує подальшого вивчення.

Джерела та література

1. Пастушенко Т. Українці на примусових роботах у Третьюму райху. Скільки їх було? // Українська правда, історична правда. – 2012. – 8 травня.
2. Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945) / Ред.кол.: Гранчак І., Балагурі Е., Грицак І., Ілько В., Поп І.: історія. – Ужгород, вид. "Закарпаття", 1995. – 665 с.
3. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939-1944. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с.
4. Русин О. Економічне становище Закарпаття у 1938-44 рр. // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 64-87.
5. Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918-1945 / Андрей Пушкаш; Институт славяноведения РАН. – Москва: Изд-во "Европа", 2006. – 546 с.
6. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і Закарпатський рух опору // Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 232 с. – С. 194-218.
7. Між життям і смертю. Невільницькі споми́ни / Упоряд. М. Грицак, М. машура. – Ужгород: Карпати, 2006. – 252 с.
8. Навроцька Є. Антиромська потика Угорщини в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті // Голокост і сучасність [Київ; <http://holocaust.kiev.ua>]. – 2009. – № 2. – С. 124-140.
9. У Рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939-1944 років / Упоряд., підг. текстів, комент., прим. О. Грицака, Р. Офіцинського. – Ужгород: ІВА, 2013. – 166 с.
10. Аржевітін С. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Аржевітін С.М. – Вінниця: "Видавництво "Тезис", 2013. – 868 с.
11. Шляхом Жовтня (боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення з Радянською Україною): збірник документів. – Т. V (1938-1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с.
12. Розпорядження м. кор. министерства № 9.300/1939 М. Е. въ дѣль урегулирования рабочей повинности для отечественной обороны // Kárpátaljai közlöny – Подкарпатский вестник. – 1939. – № 12. – С. 6-17.
13. Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни // Голокост і сучасність. – 2008. – № 2. – С. 164-167.
14. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 92. – Оп. 1. – Спр.4. – 23 арк.

Славик Ю. В. Использование принудительного труда в Закарпатье (1939-1944 гг.)

В данной статье автором предпринята попытка очертить масштабы и основные направления применения принудительного труда в Закарпатье в период венгерской оккупации (1939-1944 гг.). Особое внимание уделено особенностям его применения с точки зрения венгерского законодательства и условиям труда принудительных рабочих как на территории Закарпаття, так и за ее пределами. Отдельно рассмотрено массовое применение принудительного труда жителей Закарпаття на строительстве в Карпатах оборонительной линии Арпада, которое осуществлялось в течение 1940-1944 гг.

Ключевые слова: Закарпатье, принудительный труд, трудовой лагерь, трудовые батальоны

Slavik Yu. V. The use of forced labor in Transcarpathia (1939-1944)

The article deals with an attempt to define the scope and the main directions of forced labor in Transcarpathia during the Hungarian occupation (1939-1944). Particular attention is paid to the peculiarities of its application in terms of Hungarian law enforcement and working conditions of workers, both in Transcarpathia and abroad. Massive use of forced labor of the transcarpathian inhabitants in the construction of Arpad defensive line in Carpathian mountains, which was carried out during the 1940-1944, are separately considered.

Keywords: Transcarpathia, forced labor, forced labor camp, labor battalions

УДК 94:323.281(477.8)"1939/1941"

Т. М. Самсонюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ПІДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У м. ДУБНО (1939–1941 рр.)

Стаття присвячена формуванню і функціонуванню польських підпільних осередків у м. Дубно після встановлення радянської влади на території Західної України у вересні 1939 р. їх структури, основним напрямком діяльності, ключовий з яких підготовка до збройного повстання супроти окупаційного режиму. В об'єктиві даного дослідження – заходи карально-репресивних органів СРСР, спрямовані на виявлення і ліквідацію польського підпілля.

Ключові слова: польське підпілля, СЗБ (Союз збройної боротьби) УНКВС, агентурні справи, арешти, м. Дубно.

Початок Другої світової війни дав старт серії доленосних подій, які назавжди змінили історію сучасної Європи. Серед перших у вир лихоліття потрапила Польща, народу якої довелося одночасно протистояти двом тоталітарним режимам: радянському і фашистському. Чимало вітчизняних і зарубіжних істориків присвятили свої наукові студії першому етапу Другої світової війни. Серед питань винесених на розгляд є різні аспекти функціонування радянської влади на захоплених західноукраїнських землях у 1939-1941 рр., у тому числі і діяльність польських підпільних організацій. Серед українських науковців тему польського підпілля найґрунтовніше дослідив І. Ільюшин, використавши документи радянських карально-репресивних органів [1, 2]. Проблем функціонування польської конспірації у своїх дослідженнях торкалися Р. Давидюк [3] і В. Матійченко [4]. Збірники документів з архівів спецслужб, які пробачили світ у 2004 [5] і 2009 [6] рр., значно розширили джерельну базу зазначеної проблематики. Проте, головна увага дослідників зосереджувалася довкола діяльності керівних центрів польського антирадянського руху у м. Львів та їх почергової ліквідації органами НКВС. Натомість функціонування осередків підпілля у периферійних містах і містечках Західної України згадувалося фрагментарно, що і визначає критерій актуальності даної розвідки.

Найчисельнішою польською підпільною організацією на Рівненщині був СЗБ. Попри неодноразові спроби об'єднання, тут паралельно існували дві його гілки: СЗБ-1 з головним штабом у Львові, і СЗБ-2, з головним штабом у Варшаві.

Ядром польського підпілля м. Дубно, що орієнтувалося на Варшавський керівний центр, стали колишні учні торгівельної школи – члени організації “Зв'язок народів”. Тим її учасникам, котрі оминули арештів у перші дні встановлення радянської влади, вдалося згуртуватися довкола національної ідеї. Однак, як запевняє один з учасників конспіративної групи В. Андрушко, після об'єднання в жовтні 1939 р., їх дії не мали конкретної мети, а були скоріше демонстрацією неприйняття нового державно-політичного устрою шляхом розповсюдження листівок та проведення антирадянської агітації [7, арк. 9-10]. Не вважали радянську владу постійною і колишні члени Союзу сільської молоді (“Зв'язок млодежі вейскей”) З.Румель, Л.Коваль, Я.Сулковська, Т.Траутман, П.Залескій та ін. Як стверджує останній: “Під час польсько-німецької війни, я активно брав участь в обороні Варшави у званні плутонового (мол. сержанта)... Поразку Польщі у війні з німцями і розпад Польської держави я сприйняв дуже болісно, вважаючи це явище тимчасовим і, що Англія і Франція, перемігши Німеччину, доб'ються відновлення Польщі в її колишніх кордонах. Радянську владу на території Західної України і Західної Білорусії я також рахував владою тимчасовою, залежною від результатів протистояння між Англією, Францією і Німеччиною. У силу таких настроїв, я мав бажання продовжувати боротьбу за незалежність Польщі, але не знав як це конкретно здійснити...” [8, арк. 47]. Інший офіцер М. Трелевській визнавав: “...з встановленням радянської влади на території Західної України, я втратив свої прибутки, які отримував від оренди млина і ті, що отримував від так зв. кооперативу сільськогосподарських продуктів. Таким чином, з моменту встановлення радянської влади, я поставив перед собою завдання усіма методами вести боротьбу проти більшовиків, проти радянської влади” [9, арк. 16].

Оскільки активісти перебували в різних містах (Дубно, Луцьк, Кременець, Сарни) їм доводилося домовлятися про зустрічі, які найчастіше відбувалися у м. Дубно в будинку Т. Траутман за адресою Забрам'я, 4. Саме тут і було прийнято рішення розпочати конспіративну діяльність. Молодіжна група прийшла до висновку про необхідність стримування будь-яких активних дій проти радянської влади, які могли привести до небажаних втрат і таким чином зірвати повномасштабне повстання, чутки про яке ширилися по всіх західноукраїнських землях.

Передбачалося, що у Варшаві наявний Центр, який керує усім підпіллям і від якого можна отримати детальні вказівки по налагодженню діяльності. Тому, для координування своїх дій, було прийнято рішення